

ЩОДО ПИТАННЯ ПРО УКРАЇНСЬКИЙ ВИХОВНИЙ ІДЕАЛ

В статье определяется воспитательный идеал украинского народа, приоритетами которого являются нравственно-христианские ценности. Задача школы состоит в обновлении и приспособлении традиционных нравственно-христианских идеалов к современности.

Education ideal of Ukrainian people is determined in the article, it's said that moral-christian values are it's principles. Reconstructian and adapt of traditional moral-christian ideals for the present is the task of modern school.

В релігії більшість віруючих вбачають головну охорону моральних цінностей, бо вона акумулювала в собі загальнолюдські пріоритети і тим самим сприяла збереженню загального моральнісного фонду людства. Накопичені цінності утвердилися в національній психології та культурі, побуті. Родовим корінням, традиціями, духовністю люди пов'язані з культурою того чи іншого етносу. Народна моральність і загальнолюдські цінності, що містяться в релігії, мають спільний ґрунт, але не тотожні один одному. Релігійна свідомість є історично необхідним компонентом в процесі духовного розвитку суспільства, частиною його історичної пам'яті. Вона відіграє значну роль у формуванні національної культури та національної самосвідомості.

Не можна нині будувати Українську державу без осмислення духовності народу, виховання її основ у молодого покоління.

Мета цієї статті – проаналізувати деякі праці визначних українських діячів освіти та визначити виховний ідеал українського народу, що ґрунтується на морально-християнських засадах.

Ми вважаємо, що у становленні основ духовного виховання, формуванні свідомості народу провідну роль відігравали такі чинники, як освіта та національна самосвідомість, усвідомлення "духу нації". "...Національна

самосвідомість є соціально-психологічною реальністю, яка відображує та розкриває особисті, самобутні інтереси тієї чи іншої нації, її місце серед інших національних спільнот" [5,10]. Інакше кажучи, нація пізнає себе, власну сутність, усвідомлює своє право на вільний розвиток тощо.

Як підкреслює доктор М.Кушнір: "Нація (нарід) є єдиним у світі нашої цивілізації видом суспільного буття, обов'язки супроти народу-нації є обов'язками, з яких нікому з його членів не вільно виломлюватися; всі його члени повинні для нього працювати й боротися за його буття, робити зусилля, щоб піднести його вартість якнайвище, видобути з нього якнайбільшу енергію в творчій праці та в обороні національного буття" [11,40].

Внутрішній зміст національної спільноти характеризують спільні риси, мова, побут, звичаї, релігія, спільність історичних переживань, спільність психічного укладу (темперамент, моральні, правові, естетичні поняття та норми), спільність економічних інтересів у творенні матеріальних цінностей, спільність соціальних ідеалів і форм. Всі ці фактори, нерозривно зв'язані, переплетені між собою, становлять сутність нації.

Михайло Ломацький справедливо вказує, що "не маючи любові до батьківщини, не маючи національної свідомості, неможливо передати їх дальшим поколінням. Належне національне виховання і національну свідомість можна дати людині, впливаючи на її почування: краса рідної землі, захоплення звуками рідної пісні, прив'язання до рідних звичаїв, а далі - усвідомлюючи молоду людину, формуючи її волю, ту підставу життя і творчості людини, її характеру, поставу до життя і поведінку в житті" [13,4].

Національна культура, спільність історичних переживань творять духовні цінності нації. "В пізнанні минулого нація бачить тривалу дію своїх духових національних прикмет, пізнає себе й на цій основі удосконалює свою духову природу" [3,27].

Треба відзначити, що духовний розвиток нації й особистості - це необхідна умова всілякого прогресу - культурного, економічного, соціального, політичного тощо.

Український філософ Д.Чижевський писав: "... Кожна нація є тільки обмеженим і однобічним розкриттям людського ідеалу. Але лише в цих обмежених і однобічних здійсненнях загальнолюдський ідеал є живий. Тому кожна нація якраз в своєму своєрідному, оригінальному, у свої "однобічності" і обмеженості і має вічне і загальне значення. Як живі, різноманітні людські індивідууми у суспільстві, так і конкретні, різноманітні нації з'єднані в людстві. Тільки через них і в них людство є можливим" [16,96]. Тому і в людині її загальнолюдська сутність, культура, духовність можуть розвиватися лише як національна культура і духовність.

Що є ідеалом виховання?

"Ідеал загалом є найбільш бажаним взірцем... це світоглядне, "смісложиттєве" утворення..." [14,5].

Г.Ващенко підкреслював: "Виховний ідеал - це є образ ідеальної людини, на який має орієнтуватися педагог, виховуючи молоде покоління" [4,41]. Виховний ідеал повинен ґрунтуватися на християнських моральних цінностях та національній свідомості. В концепції національного виховання (1996р.) вказується, що "пріоритетним завданням української системи виховання є формування в молоді ідеалів – одного із найважливіших компонентів духовності, як кожної особистості, так і всього народу" [6,5].

Християнський виховний ідеал був накреслений в Святому Письмі, перш за все в Євангелії та Апостольських посланнях. При всій різниці педагогічних систем, що були створені європейськими народами, між ними багато спільного:

- 1) вони ґрунтувалися на засадах християнства,
- 2) вони не були ізольованими один від одного (наприклад, педагогічні системи Яна Амоса Коменського, Ж.Ж.Руссо, Песталоці находили прихильників та послідовників серед усіх народів Європи).

Євангельський ідеал - це виховання щирого християнина, який має мати наступні установлення і такі риси:

- 1) Ідея Царства Божого повинна бути провідною в його житті. Тому він має виховувати у себе і в своїх дітях такі добродієвності, які потрібні для реалізації Царства Божого.

2) Найвищий взірець - Христос. Наслідування Христа - це той шлях, яким має йти християнин.

3) Наслідуючи Христа, кожен має виконувати своє призначення відповідно до своїх сил, здібностей та умов життя.

4) Все життя християнина повинно проходити у спілкуванні з Христом через молитву, читання Святого Письма, відвідування служби Божої і через Святе Причастя.

5) Шлях наслідування Христа визначає й християнські добродієвності - віру, надію, любов - як риси ідеального християнина.

Релігія завжди відігравала значну роль у житті і долі українського народу. В.Липинський показав, як на ґрунті містики в українській душі міцно проросло християнство. Хоч воно насильно було прищеплено народіві князями, але під впливом татарського завоювання "...ця релігія і церква стали для нас вірою і церквою батьків" [12, 31].

Про релігійність, як характерну рису українця, першим почав писати М.Костомаров. Він вважав, що всім слов'янським народам властива підвищена релігійність, пов'язуючи це з їх богообраністю. "Український народ - глибоко релігійний народ у як-найширшому розумінні цього слова. Чи так, чи інакше склалися його обставини, чи таке, чи інше було його виховання, він берегтиме в собі релігійні основи доти, доки існуватиме сума головних ознак, що становлять його народність" [7, 88-91]. В нього домінує сильне почуття "всеприсутності Бога, тайні роздуми про промисел, про себе і сердечний потяг до духовного, таємничого... світу" [8,265-273].

Схожі думки висловлював П.Куліш, який створив концепцію "Єдиного потоку української нації", що є на його думку, соціально недиференційованою селянською масою, об'єднану єдиним народним духом, в якому "релігійне начало, тобто прагнення до безконечного" виступає домінуючою рисою, провідною рушійною силою історії українського народу, ознакою його менталітету і запорукою національного визволення. Глибинний психологічний зміст української релігійності становить, за П.Кулішем, "прагнення до слова Божого, до євангельської правди і любові" [9,15;10,218-219].

Підставою української духовності, ми, підтримуючи думку С.Ярмуса, вважаємо кордоцентризм як феномен, що становить невідлучну частину самої істоти української людини. Кордоцентризм (від лат. *cor* - серце) означає те, що в житті людини, в її світогляді, основну роль відіграють не розумово-раціональні сили людини, а скоріше сили її емоцій, почуття, або, образно кажучи, сили людського серця. Іншими словами, "кордоцентризм українця - це феномен екзистенціальний, бо він є основою самого буття (екзистенції) українця, або й частиною природи" [18,403]. Український кордоцентризм - явище етнологічне, це мотиваційна, вольова й діюча сила людини, сила народу, який дивиться на світ і на життя в ньому зі становища і "розрахунків" почуття і серця. Так він про все судить, так він все оцінює. Дуже велика перевага моменту емоціонального над раціональним стає провідним мотивом духовності. "... в усіх рухах українського духа й духовності взагалі виступає категорія серця, сила почуття" [18,407].

Опираючись на працю В.Яніва "Релігійність українця з етнопсихологічного погляду" [17], ми можемо виділити такі чинники української релігійності:

1) "Селянськість" українського народу: селяни - найбільш релігійна соціальна група, а український народ в своїй основі є дійсно селянським. "Антеїзм" народу.

2) Література і мистецтво - це "відбиття української духовності", "відзеркалюючи духовне життя народу, рівночасно формує світогляд наступних поколінь" [17,149], стверджує загальнолюдські духовні цінності, стрижнем яких є християнська мораль.

3) Індивідуалізм, який пов'язаний з інтровертизмом українця. "Зовсім саморозуміло, що спрямування уваги на власну особу з рівночасним сильним чуттєвим забарвленням мусить вести до індивідуалізму, отже до риси світогляду, яка - поруч із українською емотивністю - викликає найменше сумнівів та знайшла найвиразніше наświetлення в українській науці та публіцистиці. Це й є між іншим фактор, що нас найбільше пов'язує з Європою і віддаляє від Сходу, в тому числі і від Росії" [17,155].

На інтровертизм українця звертали увагу багато дослідників: Я.Ярема, О.Кульчицький, І.Мірчук, М.Шлемкевич та ін. "... для українця прикметна сильно чуттєво забарвлена духовна постава, звернена на власне внутрішнє життя" [17,153]. Інтровертні люди чи народи це передусім творці культури у протиставленні до екстравертних творців цивілізації. Вони творці релігійних світоглядів, їм відповідає містицизм.

4) "Почуттєвість" українців ми відзначили вище як кордоцентризм.

Чижевський, Липинський, Ярема, Янів, Онацький - всі вони проголошують, що емоційність, почуттєвість є національною рисою українця і пов'язана з його релігійністю.

Таким чином, в українській душі є вагома основа, сприятлива для духовно-морального розвитку. У багатоманітній діяльності, спрямованій на духовне піднесення нашого народу, необхідно спиратись на цю основу, враховувати її особливості, насамперед, в українській школі. Про необхідність виховувати дітей в дусі християнської моральності на національних засадах писав ще П.Антонович [2].

Ще раз хочемо підкреслити, що українська духовність виділяється емоційно-почуттєвим характером, чутливістю та ліризмом. Це виявляється, зокрема, в естетизмі українського народного життя, обрядовості, в артистизмі вдачі, пісенності, у своєрідному гуморі тощо.

Спираючись на все вищезгадане, ми можемо окреслити український національний характер.

По-перше, дуже тривкими постійними рисами українця є естетизм, емонаціоналізм, чутливість, ліризм.

По-друге, індивідуалізм яскраво виділяється в українській вдачі. Українець високо цінить свою індивідуальність. Звідси випливає:

- а) великий потяг до освіти;
- б) серед українців багато натур, замкнених в собі, самотників (наприклад, Г.С.Сковорода, І.Вишенський та ін.);
- в) українець цінує свою думку, свій погляд, але здатний також приймати чуже, якщо визначає його внутрішню рацію;
- г) українець має розвинуте почуття приватної власності.

Але, як підкреслював Г.Ващенко в своїй роботі "Виховний ідеал": "індивідуалізм українця при несприятливих умовах політичного і суспільного життя перетворюється в егоїзм, що характеризується замиканням в коло особистих інтересів, нехтуванням інтересами суспільними. Цей егоїзм набуває різних форм, як, наприклад, ренегатство, кар'єризм, байдужість до всього, що виходить за рамки власних інтересів" [4, 171]. Характерною формою українського егоїзму дослідник вважав амбіціонерство, яке при відсутності високої життєвої мети набувало дріб'язковості.

По-третє, характерною рисою українського народу є аристократизм духу ("шляхетність") - свідомість власної гідності й пошана до людської гідності взагалі. Г.Ващенко називає українців - народом-аристократом, а чинник цього вбачав в тому, що "історичні умови життя українського народу з давніх-давен склалися так, що народні маси мусили відігравати в ньому активну роль й завше були ініціативними" [4,170].

Четверте, свободолюбність також становить характерну прикмету української національної вдачі.

Ні один народ не створив у своїй історії такого центра вольнолюбства, яким була Запорізька Січ.

Українці - анархічна нація. Тому багато прикладів - і гайдамаччина, і опришки, і махновщина. І як кожна крайність легко переходить у свою протилежність, буйний анархізм змінюється рабською покорою.

По-п'яте, критицизм, нахил до невпинного духовного розвитку характеризують українця.

"Україна ніколи не відмежовувалась від впливів чужих культур, коли ці культури несли на наші землі повновартісні утвори й не суперечили нашій духовній природі. В Україні перехрещувалися різномодні культурні впливи: візантійські, західні, іранські" [3,50]. В зв'язку з цими впливами виростала глибоко оригінальна народна культура.

Вшосте, прив'язаність до землі - також споконвічна українська національна риса. Хліборобство - основне заняття українця ще на зорі його історичного життя. Всім своїм укладом життя, звичками, традиціями, психологією зв'язаний із землею український селянин трагічно переживає свій відрив від неї.

Український народ завжди славився своєю високою культурою, високо розвиненими формами виховання та поведінки, своєю чемністю. "Українець віддає зовнішню пошану людям, людському житлові, людській праці і витворам тої праці, - а в першу чергу - праці хліборобської. Нема вже що й говорити про те, що він віддає по заповідях божих пошану Богові і всьому тому, що Боже" [1,47].

Наслідуючи українські традиції в галузі моралі, що побудована на релігійних засадах, ми можемо стверджувати - завдання школи полягає у відновленні й пристосуванні до сучасності цих традиційних морально-християнських ідеалів. І як радить нам єпископ Сильвестр, елементи релігійного та національного виховання мають бути органічно зв'язані між собою в єдиній національній школі [15,55].

Література

1. Андрієвський В. Звичаї й обряди українського народу. – Краків: Українське видавництво, 1941
2. Антонович П. Виховання дітей у школах-захистках. – Житомир: Друкарня "Робітник", 1918
3. Бойко Ю. Шлях нації. – Париж-Київ-Львів: Українське слово, 1992
4. Ващенко Г. Виховний ідеал. – Т. 1. – 3-є вид. – Полтава: Ред. газети "Полтавський вісник", 1994
5. Канаєв С.З. Роль релігійного фактора в формуванні національної психології: Автореферат дис. ...канд. филос. наук. – М., 1991
6. Концепція національного виховання //Освіта. – 1996. - №41
7. Костомаров М. Дві руські народності. – К., Ляпціг: Загальна б-ка. - №183-184
8. Костомаров Н. Исторические монографии и исследования: Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. Второй отдел: Господство дома Романовых до вступления на престол Екатерины II. – Выпуск пятый: XVII ст. – Выпуск шестой: XVIII ст. – СПб.: Тип-фия Стасюлевича, 1863
9. Кулиш П. История воссоединения Руси. – Т. III: Религиозное, социальное и национальное движение в эпоху Иова Борецкого. – М.: Изд-во "Общественная польза", 1877

10. Куліш П. Твори. – Т. II. – Львів: Вид. т-ва “Просвіта”, 1909
11. Кушнір М., д-р. Перспективи українського християнського націоналізму. – Філядельфія: Вид-цтво “Америка”, 1973
12. Липинський В. Релігія і церква в історії України. – К.: Рада, 1995
13. Ломацький М. Національна свідомість. – Лондон: Вид-цтво Спілки української молоді, 1952
14. Москалець В.П. Психологічне обґрунтування української національної школи. – Львів: Світ, 1994
15. Сильвестр, єпископ Лубенський та Миргородський. Церковний устрій в Україні. – Новий Ульм: Укр. в-во, 1946
16. Чижевський Д. Філософія і національність //Філософська і соціологічна думка, 1990. - №10
17. Янів В. Релігійність українця з етнопсихологічного погляду //Освіта. – 1995. - №28 (6)
18. Ярмусь С. Кордоцентризм – підстава української духовності й філософії //Збірник праць Ювілейного Конгресу /Ред. В.Янів. – Мюнхен, 1988-1989

Н.П.Мещерякова

РОЛЬ ВИДАТНИХ ДІЯЧІВ КУЛЬТУРИ І ОСВІТИ КІНЦЯ XIX- ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ В БОРОТЬБІ ЗА УКРАЇНСЬКУ ШКОЛУ І НАЦІОНАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ

В статтє даєтсья обобщающа характеристика культурно-просветительской и педагогической деятельности выдающихся украинских представителей культуры и просвещения конца XIX – начала XX ст., определяется их роль в борьбе за украинские школы и национальное воспитание.

Generalized description of cultural and educational and pedagogical activities of the prominent ukrainian representatives of the culture and enlightenment at the close of the XIXth and at the beginning of the XXth century is in this article. Their role in the struggle for ukrainian schools and national education is defined in the present article.

Процес національного і духовного відродження в країні супроводжується відкриттям нових глибин української

духовності. Ті ідеали, що недавно сповідувалися школою, втратили або втрачають свій зміст як такі, що неспроможні задовольнити духовні потреби дитини. Сучасна школа постала перед проблемою: кого й для чого виховувати і вчити? Які ідеали формувати?

Вивчення творчої спадщини та діяльності видатних українських представників культури й освіти кінця XIX – початку XX ст. допоможе учнівській і студентській молоді визначити в житті ті справжні ідеали, до яких вони повинні прагнути.

У сучасній педагогічній літературі питання формування національної самосвідомості, що їх порушували в своїх працях українські діячі культури й освіти, висвітлені недостатньо. Здебільшого вони розглядаються на рівні статей у педагогічних журналах. Питанню історії розвитку національної школи присвячені праці Н. Калениченко, В. Майбороди, О. Сухомлинської, С. Філоненко. Висвітлення проблеми формування національної самосвідомості з педагогічної точки зору потребує подальшого вивчення та узагальнення. Це зумовлено передусім значенням творчої спадщини та діяльності видатних українських діячів культури й освіти у формуванні національної самосвідомості; недостатньою увагою до педагогічного досвіду прогресивних педагогів та діячів культури України кінця XIX – початку XX ст., актуальністю і важливістю дослідження питань формування національної самосвідомості як педагогічної проблеми; об'єктивними умовами необхідності сучасного реформування системи освіти. Мета даної статті – визначення ролі видатних діячів культури й освіти XIX – початку XX ст. в боротьбі за українську школу і національне виховання, здійснення наукового аналізу і систематизації їх поглядів на проблему формування національної самосвідомості крізь призму реформування освіти в Україні.

Відповідно мети були поставлені такі завдання:

- проаналізувати історико-педагогічні дослідження, наукові праці, творчу спадщину видатних вітчизняних діячів культури й освіти даного періоду;

- дати узагальнюючу характеристику культурно-освітньої та педагогічної діяльності прогресивних педагогів та діячів культури;

- охарактеризувати загально педагогічні погляди просвітителів на формування національної свідомості, які доцільно врахувати при сучасному реформуванні освіти.

Кожна нація завжди в першу чергу ставить питання націоналізації освіти. Позитивне розв'язання цієї проблеми забезпечує здоровий розвиток усіх природних даних, усіх своєрідних прикмет і особливостей нації, забезпечує її майбутнє.

Про необхідність української школи почали говорити ще в середині XIX ст. У 1863 році педагог Ушинський називав московську школу "адамь" для української дитини, казав, що така школа робить в українському селі "гірше, ніж нічого", і тільки стримує природний розвиток дитини [2,3].

Цілий ряд педагогів і учених піднімали цю ж проблему: Вессель, Водовозов, Драгоманов, Корф, Єфименко та багато інших.

Такі газети, як "Кієвлянинь", "Московскія Вѣдомости", "Новое время" говорили, що весь український рух за народні школи є ніщо інше, як результат пропаганди "української інтриги" [2,5]. Частина преси й населення називала цей рух вимогами "вужького вкраїнського націоналізму" [2,5].

Однак важко звинуватити в українському націоналізмі таких російських педагогів та громадських діячів, як Ушинський, Водовозов, Корф. Вони виступали за українську школу, а привели їх до цього вимоги самого життя, ті реальні факти, які вони бачили перед собою. Вони розуміли, що існуюча школа не задовольняє потреб українського народу, припиняє розвиток його багатих духовних сил.

Українська нація, коли розвиткові її природних здібностей, її культурної творчості ставилися обмеження, намагалася зберегти свою індивідуальність, своє національне обличчя. В особі своїх найкращих представників вона мала захисників, які невсипущо працею, розумом й завзяттям своїм дбали про неї. Цілком зрозуміло, що головною метою

українських діячів було здобуття права мати свою рідну школу – найголовнішу підвалину рідної культури.

На поширення серед населення істинних ідей виховання і освіти поклав своє життя видатний діяч культури і освіти Борис Грінченко. З усіх загальних принципів педагогіки Б. Грінченко звернув найпильнішу увагу на принцип обов'язкового навчання рідною мовою. Він на власній практиці глибоко переконався у важливості цього принципу, розвинув його і працював над його поширенням серед українського населення. Своїми видатними працями “На безпросветном пути”, “Якої нам треба школи”, “Народні вчителі і українська школа” педагог логічно довів найнагальнішу потребу національної школи, поширив важливі педагогічні ідеї. Борис Грінченко розробив цілу програму для українських учителів, які повинні були добиватися української школи. Вони, передусім, повинні підготувати самих себе. Для цього необхідно знати і практично, і теоретично українську мову. Також познайомитися з українською літературою, знати українських письменників і, звичайно, педагогічну літературу.

Українські вчителі мусять добре познайомитися з історією рідного краю, народу, з історією просвіти в Україні. (Якщо з історією рідного краю сучасні вчителі знайомляться у ВНЗ, то історія просвіти в Україні – питання, яке практично не вивчається й досі).

Посіяне Б.Грінченком і його попередниками впало на добрий ґрунт і не могло не прорости. Кількість педагогічної літератури українською мовою збільшується, і питання про українізацію школи набирає все більшої нагальності.

Серед видатних українських педагогів-подвижників і просвітителів значне місце займала харківська вчителька Христина Данилівна Алчевська. Протягом півстоліття Алчевська відігравала провідну роль у розвитку недільних шкіл в Україні. Вона об'єднувала навколо себе в Харкові багатьох свідомих українців, була прийнята національними ідеями і стежила за розвитком духовних інтересів на півдні України. “І доки суспільство наше не схаменеться й не почне ставитися інакше до життя, доки воно не заглибить, не розширить, не сповноважить свого національного критерія, доки не навчиться

не бити прилюдно своїх же діячів по щоці й розуміти інших не з формального боку, а краще й змістовніше, - навряд чи посунемо ми наперед, навряд чи вийдемо з того зачарованого кола безсилля національного, в яке ми здавна вже так трагічно попали" [1,15].

Понад сорок років невтомно працював на ниві народної освіти Яків Феофанович Чепіга (Зеленкевич), чие ім'я, добре знане на початку століття, було згодом незаслужено забуте. Тим часом його багатогранна творча спадщина становила надійний фундамент розвитку школи і педагогічної думки в Україні. Зараз надзвичайно вагомий той внесок, що його зробив Чепіга у розробку питань націоналізації школи та виховання.

Одним із втрачених надбань української духовності є творча спадщина Софії Федорівни Русової. Сьогодні, безперечно, необхідно видрукувати праці Русової, щоб вони стали відомими сучасному українському педагогу.

Засновниця першого українського дитячого садка в Києві і першої громадської бібліотеки на Чернігівщині, почесний член Харківського товариства розповсюдження серед народу грамотності, член чернігівської "Просвіти", секретар ради київської "Просвіти", фундатор і співробітник педагогічно-освітнього місячника "Світло", С.Ф. Русова була людиною виняткових заслуг.

С. Русова брала участь і у відродженні Української держави, стояла біля джерел заснування української національної школи, видавництва "Українська школа" Національна школа, за глибоким переконанням Софії Русової, є головною кузнею національної самосвідомості. Цій проблемі педагог присвятила працю "О национальной школе", в якій доводить, що кожен народ, кожна нація має право на свою рідну школу.

У доповіді "Націоналізація позашкільної освіти у різних народностей Росії", виголошеній С. Русовою на Всеросійському з'їзді освітян, вона заявила: "Першим кроком демократизації народної освіти повинна бути її націоналізація, оскільки лише націоналізуючи народну освіту, можна ввести її в свідомість народів, бо тільки рідна мова є найплототворнішим, найприроднішим органом думки для мільйонів людей" [3, 13].

С.Єфремов належав до інтелігенції кінця XIX – початку XX ст., яка своєю копіткою працею відстоювала самостійність української держави, всеукраїнську єдність, національну школу. В 1920 році вийшла книга Єфремова “Українознавство”, яка стала помітною подією на фоні розбудови української національної свідомості і дала поштовх її розвитку.

Помітний внесок у підняття самосвідомості населення зробив видатний український діяч культури О. Кониський. Не знаходячи в Росії досить простору для українського слова й української науки, він подав думку – започаткувати в Галичині українське товариство для такої духовної праці, яка неможлива була в російській Україні. Так постало в 1874 році Товариство імені Шевченка у Львові.

На Буковині найбільш відомим був народний учитель, крайовий інспектор шкіл Омелян Попович, якого можна назвати батьком українського народного шкільництва в Україні. Попович довгий час був співробітником фахових часописів, редагував “Бібліотеку для молодіжи” та “Ластівку”.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. велася гостра боротьба не тільки за відкриття українських шкіл і національне виховання, а й за українізацію вищої школи. Багато для цієї справи зробило саме українське студентство. Воно створювало різні організації, уклало маніфести, проводило маніфестації, збирало підписи під українськими петиціями. Ця боротьба відіграла важливу роль у формуванні національної самосвідомості не тільки українського студентства, але й всього українського населення.

Українське національне відродження наприкінці XIX – на початку XX ст. розглядається як процес зростаючої національної свідомості, який спочатку виникає в середовищі інтелігенції, а потім передається народним масам.

Національна свідомість завдяки діяльності інтелігенції на рубежі XIX-XX ст. почала переходити з соціально-психологічного рівня (почуття, настрої тощо) на ідеологічний.

Якщо спробувати визначити загальні риси національної свідомості української інтелігенції на рубежі століть, то слід назвати усвідомлення нею не тільки етнічної, а й національної окремішності від інших націй, прагнення до культивування

рідної мови і традицій, рідної культури, нарешті, відчуття себе як частини окремого за національними формами соціуму.

В рамках однієї статті неможливо повністю проаналізувати творчу спадщину видатних українських діячів культури й освіти кінця XIX – початку XX ст., яка, безумовно, повинна використовуватися у сучасній школі та ВНЗ з метою виховання духовної культури людини. Тому доцільно продовжувати детальне вивчення та цілісний аналіз проблеми формування національної самосвідомості в творчій спадщині видатних вітчизняних діячів культури й освіти, що дасть можливість використання матеріалу в процесі викладання курсів історії вітчизняної культури і педагогіки.

Література

1. Алчевска Христя. Тогочасне й наше. – Х.: Надія, 1911
2. Грінченко Б. Народні вчителі й українська школа. – К., 1906
3. Губко О.Т. Формування національної свідомості юнацтва у світлі ідей С. Русової //Рідна школа. – 1992. - № 1

І.Г.Сафонова

ФОРМУВАННЯ ДУХОВНОСТІ УЧНЯ ЗАСОБАМИ ТВОРЧОЇ АТМОСФЕРИ ШКОЛИ ТА РОДИНИ

Автор в рамках своєї статті намагається вирішити проблему формування духовних цінностей личности средствами художественного слова. Среди условий решения исследуемой проблемы определяющая роль отводится творческой атмосфере в школе и семье.

Within the frames of his article the author tries to solve problem of formation of personality's inner values with the help of fiction word. The main role is given to creative atmosphere of school and family as a condition of decision of the problem.

Актуальність дослідження. За нинішніх умов відродження української духовності та державності і перехідного періоду до демократичного громадянського суспільства, яке засноване на ринковій економіці, сьогодення вимагає цілого спектру проблем, пов'язаних із розвитком особистості, її духовного світу.

Виховання гуманної, духовно багатї та національно-свідомї особистостї – одне з основних завдань національної програми “Освіта”. Теорія і практика сучасної освітньої системи свідчать про необхідність ґрунтовних розробок засобів формування духовностї учня в загальноосвітній школі.

Нині школа є тією структурною ланкою, має чи не найбільше можливостей для розвитку духовностї особистостї, орієнтації її життя як на загальнолюдські цінностї, так і на суто національні виховні ідеали українського народу.

Період становлення України як суверенної держави, пов’язаний з докорінними змінами в усіх галузях суспільства. При цьому, багато з них мають перехідний характер, тобто переходять з одного критичного стану в інший, а потім частково чи повністю повертаються назад. Це впливає як на соціальну ситуацію в цілому, так і на навчальний процес зокрема.

Як зазначають багато науковців та практиків народної освіти, останніми роками у школярів усе частіше виявляються такі якості як черствість, байдужість, неповага до дорослих і одне до одного, невміння зрозуміти іншого, ігнорування норм моралі.

Сучасні дослідження вказують на значні зміни у взаємостосунках батьків і дітей, зниження активної ролі сім’ї у вихованні моральних якостей дитини і протидії негативним впливам зовнішнього середовища. І тому нині важливого значення набуває проблема формування духовних цінностей, на які могли б орієнтуватися діти – майбутнє України. Реформи, які відбуваються у системі освіти нашої держави, неможливі без формування світоглядних орієнтирів, загальної та естетичної культури.

Мета статті: дослідити процес формування духовної культури учня засобами творчої атмосфери школи та родини. Концепція національного виховання враховує культурно-історичний досвід свого та інших народів, спрямована на виведення справи навчання і виховання з глибокої кризи, докорінне формування її і піднесення до вищих світових стандартів.

Національне виховання, створене багатьма поколіннями нашого народу, ґрунтується на гуманізмі і демократизмі, на

нерозривності загальнолюдських і національних цінностей. “Без народного, національного виховання не може бути виховання інтернаціонального, бо інтернаціональні почуття є ніщо інше, як вищий ступінь вияву національного почуття і національної свідомості, вищий щабель людського прогресу”[5,57].

Створена на таких засадах національна педагогіка формує не абстрактну людину, а представника рідного народу, носія духовності, моралі, етнічної культури. На сучасному етапі головною метою національного виховання є збагачення досвіду молоді надбанням духовності українського народу.

Формування духовності дітей – це найважчий процес виховання особистості. Ще із стародавнього світу життя людини мислячої відомо, що у вихованні дітей враховували два моменти – це привчання до виконання конкретних дій та визнання над собою вищих сил, які допомагають людині.

Природі духовного початку в людині присвячено з давнини і до наших днів досить таки багато робіт видатних філософів і психологів різних наукових напрямів таких як В.Гегель, С.Франк, І.Фіхте, Ф.Шелінг, А.Камю, Е.Ясперо, Л.Бюхнер, Ш.Лопетрі, Х.Дріш, І.Шеллер та ін. Всі вони у визначенні духовності спираються на психічні процеси і явища, які пов’язані з свідомістю людини, її розумінням матеріального і духовного світу людей.

Кожне покоління по-новому підходить до визначення сутності духовності, але, разом з тим, майже всі вчені доводять, що дух і духовність відображають внутрішній, невидимий зміст якогось явища чи процесу, що міститься в людській природі особистості.

Отже, спроба “розшифрувати” духовну сутність людини, звести її до однозначного визначення, поняття не дала результатів. Духовність виявилася непідвладною філософам, соціологам і культурологам, педагогам і священикам усіх конфесій. Визначаючи щоразу якісь нові якості людини, вчені помічали нові її грані, природа яких залишається незрозумілою.

У нинішніх умовах економічної та духовної кризи в суспільстві частина людей зневірилася і втратила справжні ідеали високого призначення людини. Прагматизм і раціоналізм виховання дітей у сім’ї і школі не можуть самі по собі створити

цілісну картину світу. Саме тому необхідно докорінно переглянути духовні і моральні основи формування особистості. Найперше, що потрібно зробити, це повернути людям високі духовні ідеали.

Формування духовного світу людини відповідає її життєвим потребам, національній природі особистості, інтересам держави. Освоєння духовних цінностей сприяє становленню особистості, створенню неповторного духовного світу.

Поняття “духовність”, на думку О. Вишневського, можна розглядати у вузькому та широкому значенні. Вузьке поняття духовності ототожнюється з поняттям “дух”, “душа”, “внутрішня сутність”. У широкому трактуванні духовність співвідноситься із ставленням людини до Бога, до віри в Бога (2, 42). У християнській філософії душу людини вважали втіленням ідеалів Доброти, Любові, Совісті.

Сучасне визначення сутності категорії “духовність” підготували такі мислителі і дослідники, як: Аристотель, Платон, Г.Сковорода, А.Богомоллов, Б.Ананьєв, А.Горфункель, І.Дзюба, М.Коган, А.Лосєв, В.Лефр, В.Личковах, Н.Мотрошилова, М.Федотова, В.Сливка, В.Шинкарук, А.Фоменко, В.Соколов, Є.Фром., Е.Сведенборг, С.Кримський та інші. Але до цього часу ні філософи, ні літературознавці не дійшли спільного трактування змісту цього поняття.

Академік А.Лосєв писав: “Духовність не є інтелектуальність, не ідеалізм, не поворот розуму до етики, до чистої моралі або аскетизму... Духовність у своїй сутності є пробудження внутрішньої дійсності нашого ества, нашої душі, внутрішнє устремління пізнати, відчутти і ототожнити себе з нею, ввійти в контакт з вищою дійсністю... [3,145-146].

А.Фоменко, навпаки, у книзі “Як розуміти духовну свободу” визначає духовне життя як “різні погляди, ідеї, відчуття, всі знання людини, все багатство її моральної, естетичної свідомості, всі духовні цінності” [7, 239].

У книзі “Художня література в духовному розвитку особистості” (упорядник О. Гальонка) звертається увага на інший аспект: духовне – те ж саме, що й “ідеальне”, “мислення”, “свідомість”, “розум”. Це третій і останній (після логіки і

природи) щабель абсолютної ідеї, який проходить три етапи розвитку. Перший – суб'єктивна духовність (індивідуальна свідомість); другий – об'єктивна свідомість (суспільство і громадська свідомість, мораль, право і т. ін.); третій – це абсолютний дух, який набуває форми мистецтва, релігії, філософії” [10, 28-29].

Найважливішим складником духовності є, за визначенням І. Шаликіної, віра, знання. У своїй статті “Духовні цінності у житті суспільства: Філософське осмислення” вона намагається з'ясувати питання: “Де і в чому містяться критерії духовності?” І приходить до висновку, що ці критерії потрібно шукати “у началі, яке вище за людей” [11,149]. Дослідницю також турбує природа духовності і бездуховності. Духовність, як вважає І. Шаликіна, – це “творчий потяг, активність, перевага морально-моральнісного компоненту”, а бездуховність за формою і суттю – “чиста негативність, беззмістовність” [11,149].

А.М.Федотова у праці “Душевне і духовне” розглядає духовність як ціннісний зміст свідомості: “Саме цей методологічний принцип приводить автора до вияву чотирьох типів духовності: естетизму, етизму, теоретизму, релігійності. Духовність – це здібність людини свідомо керувати собою і своєю поведінкою, свідомо регулювати свою діяльність” [6,18-22]. Вона дала дуже цікаве визначення духовності: “Духовність – якісний стан свідомості, яка виражається в орієнтації спрямованості її на нематеріальні цінності життя – істину, добро, красу, свободу, справедливість і т. ін.” [6,23].

Таке трактування й справді наштовхує на думку про те, що духовність – це “стан свідомості”, але, на жаль, ця думка далі не розвивається і не конкретизується, навіть не доводиться достатньо переконливо.

Можна зробити висновок, що кожна з існуючих теорій обстоює певні риси духовності, вважаючи їх найголовнішими. Але в багатстві цих концепцій можна визначити спільне, що в деякій мірі поєднує їх. Це те, що духовність передбачає наявність моральних і культурологічних цінностей.

Отже, духовність – це сукупність якостей особистості: інтелектуальних, морально-етичних, емоційно-вольових,

естетичних і усвідомлення себе особистістю, свого “я”, взаємодії з іншою людиною та колективом, продуктами людської праці, досвідом, природою тощо.

Сьогодні ми маємо всі підстави стверджувати, що зміст духовності складається також із специфічно духовних почуттів: віри, любові, надії, саме вони і дозволяють людині скеровувати свою діяльність на здійснення вищих ідеалів та цінностей. Ці почуття характеризуються величезним духовним потенціалом. Останній виникає, напевне, тому, що в духовному світі бажане майбутнє має більш реальний статус, а ніж існуюче сьогодні, і сприймається він людиною як закон розвитку дійсності.

Нарешті зміст духовності має ще один аспект – душевність. Завдяки духовним почуттям ми набуваємо більш чуйної та сприятливої вдачі у ставленні до іншого, стаємо більш співчутливими та чуйними.

Найважливішим чинником у формуванні духовності є сім'я.

Основою духовного виховання дитини в сім'ї є передача їй за допомогою певних методів: духовних, естетичних, морально-етичних, політичних ідеалів, ідей, уявлень народу, які виражені в усній народній творчості, піснях, казках, легендах тощо.

Формування духовних ідеалів розпочинається з любові до колискової пісні, до отчого порогу, з якого кожна людина робить перший крок у великий світ. Виховання почуття патріотизму, любові до рідного слова є першоосновою сімейного виховання. Виховання дітей в найкращих традиціях народу, на прикладах життя, достойних наслідування – це основа і вищий критерій духовної спадкоємності поколінь.

Як показують дослідження, несформованість духовного, морального ідеалу в учнів веде до проявів бездуховності, безідейності, байдужості в різних сферах, до правопорушень, карних злочинів тощо.

Ось чому так важливо в ранньому дитинстві, підлітковому та юнацькому віці прищепити дітям любов до рідної культури, народу, його мистецтва, звичаїв, традицій та обрядів, виховати повагу до інших народів, зробити їх одухотвореними особистостями.

Отже, духовною основою української родини, з одного боку, виступає віра людини в божественність походження людини та необхідність жити і діяти у відповідності з традиціями та звичаями християнського віровчення, зберігати високу моральність в усьому. Попередні дані нашого дослідження показують, що таких родин може бути від 5 % до 17 %. У таких родинах діти, частіше всього, виростають в атмосфері батьківської любові, поваги і взаємоповаги. Залучення дітей до християнських традицій сприяє формуванню у них високої духовної культури, поваги до людей.

З іншого боку, як доводять дослідження, формуванню духовності сприяють національні, загальнолюдські, гуманістичні, культурні, моральні, трудові звичаї, обряди і традиції кожного народу. Таких родин – більшість – 50-70 %.

Третя група родин – це невелика частина сімей – батьки, які намагаються виховувати дітей на основі прагматичного підходу. Точніше кажучи, духовним є все те, що допомагає людині вижити в оточуючому середовищі при певному дотриманні правових та моральних норм життя людини і суспільства. Таких сімей – 10-15 %. Незважаючи на певну практичну спрямованість такого виховання, воно не може забезпечити гармонію душі і духу та людських матеріальних потреб. Діти таких сімей – егоїстичні і егоцентричні.

Коли корінь життя людини не живиться духовністю свого народу, людина втрачає віру в себе, любов до життя, родини, людей, вона втрачає надію на краще майбутнє, продовження роду. Неодухотворена людина – приречена.

Українська родина в сучасних складних умовах здатна вижити і духовно відродитися, і в цьому їй допоможе культура і освіта.

А культура – це надбання людства протягом всього історичного періоду його розвитку. Духовна культура є складовою частиною загальнолюдської культури, яка пов'язана з привласненням людини морально-естетичних цінностей людства.

У цьому плані формування духовної культури особистості починається з перших днів життя дитини. Людина зростає і зріє на основі національного духовного досвіду, і тут

вирішальна роль належить сім'ї у вихованні моральних якостей дитини і протидії негативним впливам зовнішнього середовища. Вивчення різноманітних джерел української народної педагогіки (фольклор, обряди, звичаї тощо) дає можливість сучасним педагогам повернутися до методів і засобів виховання, якими користувалися наші предки, віднайти в них раціональне зерно і втілити такі надбання у практику виховання школи та сім'ї.

На сучасному етапі головною метою національного виховання є збагачення досвіду молоді надбанням духовності українського народу.

Формуючи духовність учнів, у своїй роботі вчителя дотримуюсь таких принципів:

- сприймання дитиною нових знань має бути осмисленим;
- кожен урок повинен перетворюватись на процес відкриття;
- мова й література тісно пов'язані між собою;
- література, як і інші види мистецтва, допомагає пізнавати світ, робить учнів одухотвореними;
- мова – складна рухлива система, що є засобом спілкування.

На уроках літератури прагну привчати учнів до вдумливого, усвідомленого прочитання тексту, розуміння задуму автора, особливостей стилю письменника, краси художнього слова. Використовую метод цілісного аналізу художнього твору. Перевагу в роботі вчителя надаю нестандартним урокам, які сприяють розкриттю творчого потенціалу і вчителя, і учня. Вивчаю індивідуальні особливості дітей, сприяю розвитку їхніх здібностей, працюю з талановитими дітьми і підтвердженням того є їх неодноразові виступи на “Літературних читаннях” на базі Жовтневого ліцею. Кожен вид мистецтва має неповторний вплив на особистість дитини, але мистецтво слова на уроках української літератури зосереджує в собі колосальну пізнавальну, естетичну і моральну інформацію. Вплив мистецтва живого слова (на уроках української літератури) на духовний розвиток школярів розкривають такі положення:

- складна гама почуттів і настроїв, які переживаються учнем (читачем) у процесі проникнення у світ твору, збагачують емоції, почуття дитини;

- образно-емоційне осмислення творів, засвоєння інтонаційної багатогранності може змінити ставлення дитини спочатку до фактів, подій, образів твору, а пізніше до явищ оточуючої дійсності;
- розвиток уяви, фантазії, власного бажання школяра у процесі роботи над словом розширює його світовідчуття, поглиблює інтерес до пізнання, прагнення до краси;
- вироблення та засвоєння умінь і навичок роботи; ґрунтовний змістовний аналіз художніх творів виявляти мотиви поведінки персонажів, зіставляти отримані висновки з власним ставленням до описаного у творі, зміцнює позицію дитини у реальних ситуаціях морального вибору;
- учень, здатний виразним читанням твору викликати емоційний відгук слухачів, готовий до прояву духовних якостей у повсякденному житті.

Вивчення літератури як мистецтва слова створює великі можливості для духовного розвитку учнів, їх мовлення і мислення. Навіть звичайне читання художнього твору саме по собі збагачує уяву читача формує його думки, знайомить з новими словами, явищами. Поринаячи в образний світ автора, учень засвоює особливості його міркування, його лексику, структуру речень тощо.

Читаючи твір В. Винниченка «Федько-халамидник», зацікавлюємося долею хлопчика зірвіголови, вчимося вчинками Федька і Толі розпізнавати їх характери, з болеспівчуттям сприймаємо смерть Федька. А думаючи над причинами, що призвели його до смерті, відкриваємо для себе, чому витоки того, що хлопчик, який здійснив подвиг, щоб врятувати Толю, був несправедливо покараний, осуджений, зрештою, загинув. Вся ж причина в тому, що батьки Толі - багаті, вони домовласники, і, боячись виселення з квартири, батько Федька карає ні в чому не винного сина. Тут відкривається справжній зміст твору, розкривається і авторська морально-естетична позиція.

Художній зміст оповідання В. Винниченка „Федько-халамидник” розкривається у зіставленні характерів і вчинків Федька і Толі.

При цьому важливо вяснити причини, чому Федько, який завжди говорив лише правду, побачивши "повні страху й тоски" очі Толі, його сльози, які той «злизував язиком» і чекав «чогось страшного», підтверджує Толіну брехню.

При цьому учні проникаються повагою до мужності і благородства Федька, їх обурення викликає поведінка Толі, а заключні рядки твору сприймаються з глибоким болем і спонукають до роздумів про те, чому ницість і брехня виявилися сильнішими від благородства і правди. У цих роздумах розкривається морально-естетична позиція автора. Як бачимо, осмислення того змісту, який передається у розповіді про Федька-халамидника і його смерть, невідривне від роботи з розвитку мовлення учнів, їх виразного читання і відповідей на запитання, роздумів над образами і ситуаціями оповідання, написання твору і т. д. І це закономірно: розвиток мовлення на уроках літератури має своєю основою не оволодіння граматичною будовою мови, а осмислення законів, за якими створюється мистецтво слова.

Вивчаючи художній твір, я спрямовую увагу учнів на відкриття того внутрішнього смислу, який передає окрема ситуація, подія, деталь, портрет, сюжет, образ тощо, але ці завдання передбачають одночасно і розвиток мовлення, бо, поперше, вимагають від учня виразити свою думку в усній чи писемній формі. По-друге, виразити її чітко і граматично правильно, а, отже, потребують використати і закріпити ті закономірності, які засвоєні на уроках мови. По-третє, такі завдання ґрунтуються на осмисленні закономірностей, за якими створюється мистецтво слова, а тому формування здатності розуміти смисл образів твору, як сказано вище, розвиває мовлення і мислення учнів. Таким чином, наведений нами приклад показує особливості роботи формування духовності школярів на уроках літератури, її своєрідність. Головне при цьому - формувати увагу до слова, навчити учнів бачити в ньому додатковий смисл і розкривати його у своїх усних та письмових відповідях, у творах. І тоді пісенний образ червоної калини учень сприймає, у залежності від контексту, як уособлення України, а в інших випадках - дівчини. Образи

козацьких доріг, жита - будитимуть уявлення про героїчну історію рідної Вітчизни.

Для формування духовності учнів на уроках української літератури я використовую весь арсенал методичних прийомів вивчення художнього твору, а твір, в свою чергу, розкриває своє художнє багатство лише для тих, хто розуміє функцію слова.

Зауважимо, що художній текст потребує читання повільного, вдумливого, у процесі якого спрацьовує особливий психологічний феномен: в уяві читача вимальовуються картини, образи і ситуації, про які мовиться у творі. І ці образи, формуючись під впливом тексту, як будівельний матеріал використовують картини життєвого досвіду читача. Отже, читаючи, людина мовби гортає сторінки свого життя і бачить його під новим кутом зору, навіяним твором, а сам твір сприймає у відповідності зі своїм суб'єктивним досвідом, життєвими враженнями. Тому сам процес читання збагачує людську здатність розуміти інших людей, підтекст твору будить роздуми про героїв, розвиває мовлення читача, його здатність погоджуватися із логікою автора або сперечатись із ним, оцінювати вчинки героїв. При цьому в мовленнєвий арсенал читача-учня входять і нові слова, і нові звороти, навіяні текстом, і навички спілкування з твором - описом, твором - розповіддю, твором-роздумом.

А тому, чим більше читає людина, тим краще вона розуміє життя інших людей, тим духовнішою є. Її думки стають глибшими, емоційнішими, а значить змістовнішими і виразнішими.

Для формування уміння відчувати відтінки слова, його природжене значення у художньому творі, вчитель може використовувати завдання на осмислення змісту слова у конкретному тексті.

Отже, взаємопов'язана робота з розвитку мовлення і осмислення художнього твору, літературне сприйняття учнів і розуміння літератури як мистецтва слова - все це формує духовність школяра, розвиває та збагачує естетичні почуття дитини.

Таким чином, погоджуємося, що знання – необхідні. Але духовний світ дитини – надзвичайно важливий. Оцінка в

журналі - не є показником роботи вчителя, а ступінь добросердечного взаєморозуміння, контактів його з учнем. Тому гуманізація, гуманітаризація і демократизація освіти – це три складові пошукової роботи педагога. У співдружності добра, краси, духовності і свободи ми зуміємо перетворити навчання в мистецтво. Тоді із школи будуть виходити не агресивно байдужі неучи, невігласи, а люди, які зможуть виражати свої натури творчо, зуміють іти дорогами, освяченими ідеалами гуманізму, самосвідомості і духовності.

Людина повинна розуміти, що тільки вона – „вища духовність, зміст усіх держав, партій, союзів і культур” [8,92]. Це розуміння людини – найголовніше досягнення ХХІ століття.

Доля майбутніх поколінь - у руках учителя і від того, кого ми виховаємо залежить доля нашої держави. Отже, ми бачимо, настільки актуальні у сучасному світі, у нашому суспільстві проблеми, пов'язані з духовним світом дитини, з особистістю школяра, з новим усвідомленням людиною себе, її призначення на Землі.

Все це ґрунтується на всебічному розвитку духовно-моральних цінностей людини, всієї її життєдіяльності.

Вирішальна роль сім'ї у вихованні моральних якостей дитини і мистецтво живого слова на уроках української літератури здатне забезпечити формування духовності школяра. Сутність його впливу на духовний розвиток учня полягає у збагаченні емоційно-почуттєвого світу дитини у процесі “проникнення” у світ художнього твору; розвитку уяви, фантазії особистості; розширенні її світовідчуття; у зміцненні позиції дитини у випадках морального вибору та життєвої позиції взагалі, вивчення різноманітних джерел української народної педагогіки.

Використання мистецтва живого слова-це система роботи на уроках української літератури, оволодіння знаннями, вміннями і навичками з техніки і логіки мовлення та образної виразності. Таким чином, формування духовності особистості – вища мета педагогічного процесу. А необхідною умовою успішності духовного розвитку учнів є творча душевна атмосфера, створена у школі і сім'ї.

Література

1. Бердяев Н.А. Экзистенциальная диалектика божественного и человеческого //О назначении человека. – М.: Республика, 1993
2. Вишенський О. Сучасне українське виховання. Світоглядні виміри: Людина і віра. - Львів, 1999
3. Вишневський О. Упошуках основ духовності //Рідна школа.-1992.-№9
4. Лосев А. Ф. Форма – Стиль – Выражение. – М.: Мысль, 1995
5. Лосский Н.О. История русской философии. – М.: Высшая школа, 1991
6. Наш орієнтир – народна педагогіка: Методичні рекомендації /Укладач М.Г.Стельмахович. - К.:ІСДО, 1993
7. Федотова М. Душевне і духовне // Філософські науки. – 1990, - №12
8. Фоменко А. С. Як розуміти духовну свободу. – К.: Наук. думка, 1985
9. Формування і діяльність творчої натури. Матеріали Міжнародної наукової конференції 26 квітня 1998 р. в м. Кривому Розі. Секція II. Педагогіка. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998
10. Франк С.Л. Духовные основы общества. – М.: Республика, 1992
11. Художня література у духовному розвитку особистості / Упорядник О. Гальонка, Чернігів, 1993
12. Шаликіна І.В. Духовні цінності у житті суспільства: Філософське осмислення // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – № 11

Г.О.Дороніна

ПРОБЛЕМА ІНСТІТУАЛІЗАЦІ КУРСІВ ІЗ ГЕНДЕРНИХ ПИТАНЬ У ПРАКТИКУ ВИЩОЇ ШКОЛИ

Стаття посвячена проблеме внедрения гендерного знания в практику высшей школы. Автор останавливается на освещении междисциплинарной специфики гендерного